

УДК: 347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.5>

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОСТАЧАЛЬНИКІВ ПОСЛУГ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОБОРОТОМ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ, В ЄС

Музика-Стефанчук О.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
провідний науковий співробітник
НДІ інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України*

Мохнєв С.С.,
*аспірант кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-7916-9755*

Музика-Стефанчук О.А., Мохнєв С.С. Генеза становлення правового статусу постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, в ЄС.

У статті досліджено історію становлення правового статусу постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів у Європейському Союзі до моменту публікації Європейською Комісією першого тексту Регламенту ЄС про ринки крипто-активів у вересні 2020 року (Регламент МіСА). Досліджується ранній етап регулювання віртуальних активів в ЄС відповідно до обраної періодизації. Звертається увага на перші дослідження проблем, пов'язаних із віртуальними активами та європейські законодавчі ініціативи.

Окрема увага приділяється аналізу документів Європейського банківського управління, які стосувалися попередження споживачів про ризики, пов'язані з віртуальними валютами, а також діяльності цієї установи щодо протидії системним ризикам у європейській фінансовій системі та тогочасній оцінці цих ризиків у зв'язку із розвитком ринку віртуальних валют.

Звертається увага на документи Європейського центрального банку щодо учасників «екосистеми» схем віртуальних валют. До такої екосистеми включили також таких суб'єктів: розробників (inventors), емітентів (issues), майнерів (miners), процесингових провайдерів (processing service providers), користувачів (users), провайдерів гаманців (wallet providers), обмінники (exchanges), торгові платформи (trading platforms), та інших учасників (other actors).

Відстежується шлях від розрізнених досліджень окремих європейських регуляторних органів, до першої загальноєвропейської законодавчої ініціативи, метою якої було включення певних провайдерів послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних валют, а саме кастодіальних гаманців та сервісів з обміну віртуальних валют на фіатні гроші, до переліку суб'єктів первинного фінансового моніторингу. В межах цього аналізуються положення Директив ЄС 2015/849 (4AMLD) та 2018/843 (5AMLD), які є значним законодавчим кроком, спрямованим на зміцнення рамкової структури ЄС для боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму.

Розглядаються звіти Європейського управління з цінних паперів та ринків (ESMA) та Європейського банківського управління які передували опублікуванню першого проекту Регламенту МіСА.

Ключові слова: віртуальний актив, криптовалюта, ЄС, регламент МіСА, блокчейн, FinTech, цифрові фінанси, постачальник послуг, банк, Європейський центральний банк, платіжна система, директиви AML, FATF, ESMA, валюта, гроші.

Muzyka-Stefanchuk O.A., Mokhniev S.S. Genesis of the legal status development of virtual asset service providers in the EU.

The article explores the history of the development of the legal status of virtual asset service providers (VASPs) in the European Union until the publication of the first draft of the EU Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCAR) by the European Commission in September 2020. It examines the early stage of virtual asset regulation in the EU based on the chosen periodization. Special attention is given to the initial research on issues related to virtual assets and European legislative initiatives.

Particular focus is placed on the analysis of documents issued by the European Banking Authority, which addressed consumer warnings about the risks associated with virtual currencies, as well as the authority's efforts to mitigate systemic risks in the European financial system and the evaluation of those risks in connection with the development of the virtual currency market at that time.

The article also examines documents from the European Central Bank concerning participants of the so-called "virtual currency schemes". These schemes include entities such as inventors, issuers, miners, processing service providers, users, wallet providers, exchanges, trading platforms, and other actors.

The progression from fragmented research by individual European regulatory bodies to the first pan-European legislative initiative, which aimed to include specific service providers related to the circulation of virtual currencies, particularly custodial wallet providers and services for exchanging virtual currencies into fiat money and vice versa, among the obliged entities for the purposes of prevention of money laundering and terrorist financing. Within this context, the provisions of EU Directives 2015/849 (4AMLD) and 2018/843 (5AMLD) are analyzed, which represent a significant legislative step aimed at strengthening the EU's framework for combating money laundering and terrorist financing.

The reports of the European Securities and Markets Authority (ESMA) and the European Banking Authority, which preceded the publication of the first draft of the MiCA Regulation, are also considered.

Key words: virtual asset, cryptocurrency, EU, MiCA Regulation, blockchain, FinTech, digital finance, service provider, bank, European Central Bank, payment system, AML directives, FATF, ESMA, currency, money.

Актуальність теми дослідження. Дана стаття покликана відтворити у хронологічній послідовності історію становлення правового статусу постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів у ЄС до моменту публікації Європейською Комісією першого тексту Регламенту ЄС про ринки крипто-активів у вересні 2020 року. В основі статті – бібліографічний огляд та аналіз документів ключових Європейських профільних інституцій – Європейського центрального банку, Європейського банківського управління та Європейського управління з цінних паперів та ринків, виданих у період з 2012 по 2019 роки. Аналіз даного матеріалу дозволяє чітко та ґрунтовно проаналізувати передумови поточного стану регулювання провайдерів послуг, пов'язаних з крипто-активами у ЄС: які були мотиви Європейських регуляторів, яких заходів вони вживали та які ризики вони намагались мінімізувати. Цей шлях та набутий досвід можуть бути корисними для української науки та законодавчого процесу у світлі майбутньої гармонізації українського законодавства у сфері регулювання віртуальних активів та операцій з ними із законодавством ЄС, зокрема нещодавно прийнятим Регламентом MiCAR (Markets in Crypto Assets Regulation, або MiCAR) [1].

Постановка проблеми. На даний час в українській науковій літературі відсутні ґрунтовні бібліографічні дослідження ключових документів, що передували пропозиції Європейською Комісією проекту загальноєвропейського Регламенту з ринку крипто-активів. У зв'язку з цим, питання передумов до створення цього Регламенту, як і логіка його авторів в основному лишаються поза увагою.

Мета статті. Проаналізувати шлях становлення правового статусу постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. Це має надати зацікавленим особам необхідний контекст для розуміння поточного статусу постачальників розглянутих послуг у ЄС, проблем, які вирішує ЄС на рівні свого законодавства, як ці проблеми еволюціонували протягом більше десятиліття, та яким чином, зрештою, вони були вирішені чи вирішуються. Дана стаття концентрується на подіях минулого, її автори не претендують на розробку конкретних пропозицій для вирішення проблем сьогодення чи, тим більше, майбутнього.

Виклад основного матеріалу. Ми погоджуємося із періодизацією еволюції розвитку ринку криптовалют, запропонованою Огінок С.В. та Янко К.В. [2]. Зокрема, автори виділяють наступні

етапи: (1) зародження – 2009-2010; (2) 2011-2013 – просування; (3) 2014–2016 – визнання і початок просування центральними банками; 2017 – наш час – безперервний розвиток ринку криптовалют. Дані етапи розвитку ринку криптовалют загалом збігаються із етапами розвитку правового регулювання у ЄС.

Перші ініціативи та дослідження проблематики. Хоча серед науковців існує думка [3], що поняття «криптовалюта» було включено до поняття «електронні гроші» ще у Директиві ЄС 2009/110ЕС [4], або так званій EMD2 Директиві, що була прийнята у 2009 році, та яка регулює емісію та обіг саме електронних грошей (electronic money або e-money) у ЄС, із такою позицією ми не можемо погодитись, оскільки на той час перед Європейським Парламентом та Радою не стояло питання про законодавче унормування поняття «криптовалюта» чи будь-якого тотожного або схожого за змістом поняття. Тим більше, що робота над текстом EMD2 почалася ще у 2008 році, коли першої децентралізованої криптовалюти, біткоіна, ще не існувало.

Перше ґрунтовне дослідження віртуальних валют у ЄС належить Європейському центральному банку (ЄЦБ), який у жовтні 2012 року видав аналітичний документ «Virtual currency schemes», робота над яким почалася ще в 2011 році [5, с. 6]. В цьому документі ЄЦБ дає визначення поняття «віртуальні валюти», проводить їх класифікацію в залежності від рівня взаємодії із традиційними грошима та реальною економікою (на противагу «віртуальній», або «цифровій» економіці), і загалом здійснює попередню оцінку даного явища із позиції центробанків. Проте, документ жодним чином не аналізує тогочасний та потенційний правовий статус учасників ринку віртуальних валют, хоча і зазначає, що «існує декілька обмінних платформ для купівлі біткоінів, що працюють в режимі реального часу» [5, с. 21].

У грудні 2013 року Європейське банківське управління (European Banking Authority, ЕВА) опублікував на своєму сайті попередження для споживачів про віртуальні валюти [6]. Це було першим у низці наступних попереджень, опублікованих як безпосередньо ЕВА, так і центробанків країн-членів ЄС і власне більшості інших центробанків країн світу. В даному документі ЕВА зробив акцент на ризиках, які пов'язані з володінням та користуванням віртуальними валютами, серед яких був названий і ризик користування онлайн платформами для обміну віртуальних валют. ЕВА зазначив, що ці платформи, як правило, не регулюються. У ряді випадків обмінні платформи припиняли свою діяльність або зазнавали невдачі – у деяких випадках через хакерські атаки. Відомі випадки, коли споживачі безповоротно втрачали значні суми грошей, що зберігалися на цих платформах [6, с. 2].

У липні 2014 року ЕВА публікує документ під назвою «ЕВА Opinion on 'virtual currencies'», тобто «Позиція ЕВА відносно віртуальних валют» [7]. У цьому документі ЕВА зазначає, що у вересні 2013 року віртуальні валюти потрапили в їх поле зору як одна з багатьох інновацій, які потребували спостереження. [7, с. 5] За результатами тримісячного моніторингу ЕВА видало попередження для споживачів, про яке ми писали вище. Однак, не вирішеним залишалось питання, чи повинні та чи можуть регулюватися віртуальні валюти загалом. Відповідаючи на це питання, ЕВА зазначає, що регуляторний підхід вимагатиме розробки значної нормативної бази, певні компоненти якої ще є невипробуваними. Він повинен включати, серед іншого, вимоги до інкорпорації та ліцензування, корпоративного управління учасників ринку, сегрегацію клієнтських рахунків, вимоги до власного капіталу, тестування ІТ систем, прозорості ціноутворення та протидію зловживань на ринку, ідентифікації клієнтів, інші вимоги і, що важливо, створення окремих регуляторів, відповідальних за цілісність схем віртуальних валют та їх ключових компонентів, включаючи протокол і реєстр транзакцій. Проте, такий комплексний підхід до вирішення проблеми управління ризиками, пов'язаними з віртуальними валютами, потребував багато часу та ресурсів. Тому, для вирішення найбільш нагальних проблем, таких, як ризики використання віртуальних валют для відмивання грошей, фінансування тероризму та інших фінансових злочинах, ЕВА рекомендував Європейським законодавцям розглянути можливість визнання учасників ринку віртуальних валют, які безпосередньо взаємодіють з фіатними (традиційними) та віртуальними валютами, такими, як біржі віртуальних валют, «зобов'язаними суб'єктами» відповідно до Директиви ЄС щодо боротьби з відмиванням грошей, а отже, такими, що підпадають під її вимоги. Окрім того, в цьому документі вперше було окреслено коло основних учасників ринку віртуальних валют: це користувачі, обмінні сервіси, торгові платформи, розробники і провайдери гаманців, однак, як слідує із документу, всі вони залишаються поза регуляторним периметром.

Вже за три роки після свого першого звіту, у лютому 2015 року, ЄЦБ видав ще один документ під назвою «Virtual currency schemes – a further analysis», який був логічним продовженням їх попереднього аналізу [8]. ЄЦБ кардинально переформулював визначення віртуальних валют і цього разу приділив суттєву увагу ключовим учасникам схем віртуальних валют. Зазначається, що «екосистема» схем віртуальних валют складається головним чином зі специфічних, нових категорій учасників, які раніше не були присутні в індустрії платежів. Крім того, нові бізнес-моделі будуються навколо отримання, зберігання, доступу та передачі одиниць віртуальної валюти [8, с. 4]. У своєму документі ЄЦБ дещо розширив коло учасників схем віртуальних валют порівняно зі звітом ЕВА 2014 року, включивши до них: розробників (inventors), емітентів (issuers), майнерів (miners), процесингових провайдерів (processing service providers), користувачів (users), провайдерів гаманців (wallet providers), обмінники (exchanges), торгові платформи (trading platforms), та інших учасників (other actors). Також зазначалося, що ключові учасники загалом не регулюються і не контролюються. Таким чином, користувачі віртуальних валют не мають правового захисту, як, наприклад, можливість викупу (redeemability) або участь у схемі гарантування вкладів, і більше піддаються різноманітним ризикам, які зазвичай знижує регулювання. В той час, як діяльність фінансових установ підлягає нагляду з боку органів влади, користувачі віртуальних валют можуть помилково припустити, що віртуальні валюти та ключові учасники їх схем також регулюються або контролюються. Ця плутанина може виникнути зокрема через очевидну схожість віртуальних валют з певними формами грошей або електронними роздрібними платіжними інструментами. Зокрема, очевидна схожість з електронними грошима може призвести до того, що користувачі вважатимуть, що обов'язок викупу також може застосовуватися до віртуальних валют [8, с. 21]. Підсумовуючи свій аналіз, ЄЦБ зазначив, що стосовно власних завдань у сфері платіжних систем, ЄЦБ не вважає за необхідне вносити зміни або розширювати чинну правову базу ЄС, пов'язану з цими завданнями [8, с. 33].

Директиви ЄС 2015/849 (4AMLD) та 2018/843 (5AMLD). У червні місяці цього ж року в ЄС вступила в силу Директива ЄС 2015/849, більш відома як Четверга Директива ЄС з протидії відмиванню грошей (4AMLD) [9]. Дана Директива була значним юридичним кроком, спрямованим на зміцнення рамкової структури ЄС для боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Проте, положення про віртуальні валюти та провайдерів послуг, пов'язаних з ними, як те рекомендував ЕВА у своєму звіті від 2014 року, у фінальний текст Директиви не були включені. На це може бути кілька причин, зокрема те, що текст директиви почали готувати ще у 2013 році, коли питання використання віртуальних валют не стояло так гостро, або ж те, що основною метою 4AMLD було приведення законодавства ЄС у сфері протидії відмиванню грошей до оновлених рекомендації Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (Financial Action Task Force, FATF), які на той час не вимагали регулювання криптовалют (хоча криптовалюти вже потрапили в поле зору FATF).

Проте, вже в липні 2016 року Європейська Комісія запропонувала проєкт змін до 4AMLD, які зрештою були ухвалені в 2018 році і наразі відомі як Директива ЄС 2018/843, або П'ята Директива ЄС з відмивання грошей (5AMLD) [10]. Це не була самостійна директива – це були зміни та доповнення до раніше прийнятої 4AMLD. Однією із ключових змін було включення поняття «віртуальні валюти» в перелік визначень, а також включення провайдерів гаманців віртуальних валют і провайдерів сервісів з обміну віртуальних валют на фіатні валюти в перелік «зобов'язаних осіб» для цілей законодавства в сфері відмивання грошей та фінансування тероризму. Формально це ознаменувало початок регулювання провайдерів послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, у ЄС, хоча і в дуже обмежений спосіб – виключно для цілей протидії відмиванню грошей. Фактично ж країни-члени ЄС мали імплементувати дану Директиву в своє національне законодавство до 10 січня 2020 року, але, незважаючи на 18-місячний період, наданий для імплементатії, певні країни-члени порушили даний термін [11]. Але були і виключення: так, Естонія ще у листопаді 2017 року, задовго до прийняття 5AMLD, внесла зміни у свій національний закон про протидію відмиванню грошей і включила в нього положення аналогічні тим, що пізніше будуть прийняті у 5AMLD відносно віртуальних валют та провайдерів послуг, пов'язаних з ними [12]. Це дозволило Естонії створити привабливі умови для учасників ринку віртуальних валют, і, як наслідок, до справжнього ажіотажу серед бажаючих отримати відповідну «ліцензію» від Фінансової поліції Естонії, що була визначена як компетентний орган з ліцензування даних видів діяльності.

Втім, багато країн-членів, на відміну від Естонії, навіть після дедлайну для імплементації 5AMLD не започатковували режим реєстрації крипто-компаній для цілей AML регулювання ще протягом тривалого часу.

Ключовою проблемою положень 5AMLD відносно регулювання провайдерів послуг, пов'язаних з віртуальними валютами, була відсутність одноманітного підходу серед країн-членів. Оскільки 5AMLD була директивою, а не регламентом, це надавало країнам-членам більший рівень законодавчої дискреції відносно її положень. У зв'язку із цим, процес реєстрації для цілей AML у кожній країні був організований по-різному. Іншою суттєвою проблемою була відсутність права паспортизації. Дане право, яке передбачене деякими іншими директивами ЄС, як згадана вище EMD2, або Друга платіжна Директива (PSD2), надають право особам, авторизованим на ведення певного ліцензованого виду діяльності, як, наприклад, емісія електронних грошей або здійснення платежів в інтересах клієнтів, маючи авторизацію в одній з країн-членів, безперешкодно надавати свої послуги в інших країнах-членах блоку. Однак, жодна з AML директив ніколи такого права не передбачала, а іншого акта, який би регулював провайдерів послуг, пов'язаних з віртуальними валютами, ще не існувало.

Ці та деякі інші проблеми (наприклад, саме визначення «віртуальних валют») породили подальші дискусії щодо необхідності розробки більш комплексного та уніфікованого підходу до регулювання віртуальних валют та відповідних провайдерів послуг.

Розробка єдиного регуляторного підходу до віртуальних активів. 9 січня 2019 року, ЕВА та Європейське управління з цінних паперів та ринків (ESMA) видали два документи: «Звіт про крипто-активи із порадами для Європейської Комісії» (Report with advice for the European Commission on crypto assets) [13] та «Порада щодо первинного розміщення монет та крипто-активів» (Advice-Initial Coin Offerings and Crypto-Assets) [14], відповідно.

У своєму звіті ЕВА відійшли від терміна «віртуальна валюта». На заміну прийшов більш ширший термін – «крипто-активи» (crypto-assets). Зазначається, що згідно з аналізом, проведеним ЕВА, зазвичай крипто-активи не підпадають під дію регулювання фінансових послуг в ЄС, а певні послуги, пов'язані з наданням кастодіальних гаманців для крипто-активів і торгових платформ для крипто-активів, не вважаються регульованими видами діяльності відповідно до законодавства ЄС про фінансові послуги. Крім того, у країнах-членах ЄС починають з'являтися неоднорідні підходи до регулювання цієї діяльності. Ці фактори викликають потенційні проблеми, зокрема стосовно захисту прав споживачів, операційної стійкості, цілісності ринку та рівних умов конкуренції [13, с. 4]. У висновку, ЕВА рекомендувало Європейській Комісії провести аналіз користі і витрат (cost-benefit analysis), щоб оцінити, чи є на даному етапі доцільним і можливим вжиття заходів на рівні ЄС для вирішення виявлених проблем [13, с. 29]. Слід зазначити, що на момент публікації даного звіту положення 5AMLD ще не були імplementовані країнами-членами ЄС, тому діяльність окремого класу організації – провайдерів послуг пов'язаних з оборотом віртуальних активів (virtual asset service provider, VASP), які почали виникати в ЄС, починаючи з 2020 року, не аналізувалась, ба більше, даний звіт взагалі ще не оперував даним терміном.

У свою чергу, ESMA у своєму документі зробила акцент на класифікації крипто-активів та можливості застосування діючого законодавства до тих крипто-активів, що за своєю природою можуть кваліфікуватися як фінансові інструменти і можуть підпадати під регулювання Другої Директиви ЄС з ринків фінансових інструментів (Second Markets in Financial Instruments Directive, MiFID II). Втім, певна увага була приділена і тим крипто-активам, які не підпадають під визначення «фінансового інструменту». ESMA передбачила два можливих сценарії розвитку подальшого регулювання певних типів крипто-активів: запровадження спеціалізованого режиму для окремих типів крипто-активів і «нічого не робити» (дослівне цитування – «do nothing») [14, с. 41]. При цьому зазначається, що у першому випадку пріоритет має бути саме за регулюванням для цілей протидії відмиванню злочинних коштів (AML). Також зазначається, що ширше регулювання крипто-активів та пов'язаних з ними послуг, може мати певні негативні ефекти, зокрема: ризик легітимізації крипто-активів та заохочення їх більш широкого використання. Це також вимагатиме додаткових ресурсів для нагляду. Будь-яка нова система має також захищати цілісність існуючих ринків капіталу. Тому на даному етапі, щодо крипто-активів, які не є фінансовими інструментами, ESMA радить зосередитися на попередженні покупців про ризики таких крипто-активів, замість створення більш складного режиму, який міг би легітимізувати крипто-активи та підвести їх під аналогічний регуляторний режим, як для крипто-активів, що є фінансовими інструментами.

Щодо іншої опції, а саме утриматись від будь-яких дій, ESMA вказує, що цей варіант не вирішує відомі проблеми захисту інвесторів та цілісності ринку. Тому ESMA вважає, що варіант «А» (запровадження спеціалізованого режиму) є найбільш доречним шляхом дій [14, с. 40-41].

Є підстави вважати, що між ЕВА та ESMA була певна координація щодо підготовки цих документів, оскільки, по-перше, вони оперують однаковою термінологією (наприклад, «крипто-активи»), що було вжито вперше у документах такого рівня), а також те, що обидва документи було опубліковано в один день – 9 січня. Проте, на нашу думку, саме ESMA на той час була основним драйвером подальшого регулювання крипто-активів та провайдерів послуг, пов'язаних із ними.

Нарешті, у вересні 2022 року Європейська Комісія опублікувала Стратегію цифрових фінансів [15], частиною якої був проєкт Регламенту ЄС про ринки крипто-активів, більш відомий як МіСА. ЄС пройшов довгий та складний шлях, перш ніж 29 червня 2023 року цей регламент, що є ключовим документом з регулювання крипто-активів та провайдерів послуг, пов'язаних з їх оборотом. Цей фундаментальний документ регулює ключові аспекти функціонування ринку крипто-активів у ЄС і є одним із першим подібних комплексних документів у світі. Таким чином, ЄС випередили США, Китай та більшість інших добре розвинених держав світу у питанні встановлення «правил гри» на даному, відносно новому ринку. Положення МіСА для провайдерів послуг, пов'язаних з крипто-активами вступають в силу 30 грудня 2024 року, і це ознаменує якісно новий етап у встановленні правового статусу цих учасників вже ширшого, фінансового ринку.

Висновки. Шлях ЄС до встановлення першого комплексного регуляторного режиму для крипто-активів та провайдерів послуг, пов'язаних з їх обігом, зайняв більше десяти років: з моменту, коли віртуальні валюти попали в поле зору Європейського центрального банку в вересні 2011 року – і до моменту набрання чинності Регламенту ЄС про ринок крипто-активів. Встановленню цього регуляторного режиму передувала тривала та комплексна робота ключових регулюючих органів ЄС, а саме Європейського центрального банку, Європейського банківського управління та Європейського управління з цінних паперів та ринків. Кожен орган, в межах своєї компетенції, систематично вивчав та моніторів ключові ризики, намагався дати визначення та визначити зміст ключовим поняттям даної індустрії, та означити ключових її учасників.

Розуміння цього шляху дає змогу не лише сприйняти поточне регулювання «як є», але й зрозуміти, які саме виклики воно має адресувати, та яким ризикам – запобігти чи мінімізувати їх ефект, що може створити сприятливі умови для подальшої гармонізації українського законодавства до законодавства ЄС, з врахуванням національної специфіки та особливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 (MiCA). *Official Journal of the European Union*. 2023. P. 1–138. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.L_.2023.150.01.0040.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2023%3A150%3ATOC (дата звернення: 11.10.2024).
2. Огінок С., Янко К. Етапи розвитку ринку криптовалют. *Економіка та суспільство*. 2022. № 35. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1086/1043> (дата звернення: 11.10.2024).
3. Цимбалюк А.І. Регулювання віртуальних активів і технологій блокчейн в ЄС і Україні: законодавчі новації. *Modern Technologies and Processes of Implementation of New Methods. Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain: International Science Group*. 2024. P. 144–152.
4. Directive 2009/110/EC of the European Parliament and of the Council of 16 September 2009 on the taking up, pursuit and prudential supervision of the business of electronic money institutions amending Directives 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 2000/46/EC. *Official Journal of the European Union*. 2009. P. 7–17. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/110/oj> (дата звернення: 11.10.2024).
5. Virtual currency schemes. *European Central Bank*. 2012. 55 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemes201210en.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).

6. EBA Warning on Virtual Currencies. *European Banking Authority*. 2013. URL: <https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/documents/10180/598344/b99b0dd0-f253-47ee-82a5-c547e408948c/EBA%20Warning%20on%20Virtual%20Currencies.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).
7. EBA Opinion on ‘virtual currencies’. *European Banking Authority*. 2014. URL: <https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/documents/10180/657547/81409b94-4222-45d7-ba3b-7deb5863ab57/EBA-Op-2014-08%20Opinion%20on%20Virtual%20Currencies.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).
8. Virtual currency schemes – a further analysis. *European Central Bank*. 2015. 37 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemesen.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).
9. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC. *Official Journal of the European Union*. 2015. P. 73–117. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32015L0849> (дата звернення: 11.10.2024).
10. Directive (EU) 2018/843 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive (EU) 2015/849 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, and amending Directives 2009/138/EC and 2013/36/EU. *Official Journal of the European Union*. 2018. P. 43-74. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018L0843> (дата звернення: 11.10.2024).
11. May infringements package: key decisions. *European Commission*. 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/inf_20_859/INF_20_859_EN.pdf (дата звернення: 11.09.2024).
12. Money Laundering and Terrorist Financing Prevention Act. *Riigi Teataja*. 2017. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/117112017002> (дата звернення: 11.10.2024).
13. Report with advice for the European Commission on crypto-assets. *European Banking Authority*. 2019. URL: <https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/documents/10180/2545547/67493daa-85a8-4429-aa91-e9a5ed880684/EBA%20Report%20on%20crypto%20assets.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).
14. Advice: Initial Coin Offerings and Crypto-Assets. *European Securities and Markets Authority*. 2019. URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/library/esma50-157-1391_crypto_advice.pdf (дата звернення: 11.10.2024).
15. Digital finance package. *European Commission*. 2020. URL: https://finance.ec.europa.eu/publications/digital-finance-package_en (дата звернення: 11.10.2024).